

Maurizio Bettini

Origine del mondo, origini di Roma, pensare la cittadinanza

Dare cittadinanza agli dèi

Ovidio, *Fastorum libri*, 3, 809 ff. (March 14th):

Una dies media est, et fiunt sacra Minervae,
 nomina quae iunctis quinque diebus habent.
 sanguine prima vacat, nec fas concurrere ferro:
 causa, quod est illa nata Minerva die

....

Caelius ex alto qua mons descendit in aequum,   835
 hic, ubi non plana est, sed prope plana via,
 parva licet videas Captae delubra Minervae,
 quae dea natali coepit habere suo.

Livio, *Ab urbe condita*, 1, 10: simul cum dono designavit templo Iovis fines cognomenque addidit deo: "Iuppiter Feretri" inquit, "haec tibi victor Romulus rex regia arma fero, templumque his regionibus quas modo animo metatus sum dedico, sedem opimis spoliis quae regibus ducibusque hostium caesis me auctorem sequentes posterius ferent."

Virgilio, *Aeneis*, 8, 347 – 358 (Euander and Aeneas):

hinc ad Tarpeiam sedem et Capitolia ducit
 aurea nunc, olim siluestribus horrida dumis.
 iam tum religio pauidos terrebat agrestis
 dira loci, iam tum siluam saxumque tremebant.   350
 'hoc nemus, hunc' inquit 'frondoso uertice collem
 (quis deus incertum est) habitat deus; Arcades ipsum
 credunt se uidisse Iouem, cum saepe nigrantem
 aegida concuteret dextra nimbosque cietet.
 haec duo praeterea disiectis oppida muris,   355
 reliquias ueterumque uides monimenta uirorum.
 hanc Ianus pater, hanc Saturnus condidit arcem;
 Ianiculum huic, illi fuerat Saturnia nomen.'

Livio, *Ab urbe condita*, 1, 55: Gabiis receptis Tarquinius pacem cum Aequorum gente fecit, foedus cum Tuscis renovavit. Inde ad negotia urbana animum convertit; quorum erat primum ut

Iovis templum in monte Tarpeio monumentum regni sui nominisque relinqueret: Tarquinius reges ambos patrem vovisse, filium perfecisse. Et ut libera a ceteris religionibus area esset tota Iovis templique eius quod inaedificaretur, exaugurare fana sacellaque statuit quae aliquot ibi, a Tatio rege primum in ipso discrimine adversus Romulum pugnae vota, consecrata inaugurataque postea fuerant. Inter principia condendi huius operis movisse numen ad indicandam tanti imperii molem traditur deos; nam cum omnium sacellorum exaugurationes admitterent aues, in Termini fano non addixere; idque omen auguriumque ita acceptum est non motam Termini sedem unumque eum deorum non euocatum sacratis sibi finibus firma stabiliaque cuncta portendere. Hoc perpetuitatis auspicio accepto, secutum aliud magnitudinem imperii portendens prodigium est: caput humanum integra facie aperientibus fundamenta templi dicitur apparuisse. Quae visa species haud per ambages arcem eam imperii caputque rerum fore portendebat; idque ita cecinere uates quique in urbe erant quosque ad eam rem consultandam ex Etruria acciuerant.

Agostino, *De civitate dei* 6, 4, 11 sg. (= Varro, *Antiquitates Rerum Divinarum*, fr. 5 Cardauns): Iste ipse Varro propterea se prius de rebus humanis, de diuinis autem postea scripsisse testatur, quod prius extiterint ciuitates, deinde ab eis haec instituta sint ... Varronis igitur confitentis ideo se prius de rebus humanis scripsisse, postea de diuinis, quia diuinae istae ab hominibus institutae sunt, haec ratio est: "Sicut prior est, inquit, pictor quam tabula picta, prior faber quam aedificium: ita priores sunt ciuitates quam ea, quae a ciuitatibus instituta sunt"

“Varro ... first wrote about human things (*res humanae*), and then about divine things (*res divinae*), because first the *civitates* came into existence and then things related to the gods were instituted by those *civitates*...: just as the painter exists before the painting, and the builder exists before the building, so *civitates* exist before what is instituted by them”

Tertulliano, *Apologeticus*, 5, 1:

Ut de origine aliquid retractemus eiusmodi legum (= leges contra naturalem iustitiam), vetus erat decretum, ne qui deus ab imperatore consecraretur nisi a senatu probatus. Scit M. Aemilius de deo suo Alburno. Facit et hoc ad causam nostram, quod apud vos de humano arbitratu divinitas pensatur. Nisi homini deus placuerit, deus non erit; homo iam deo propitius esse debet. [2] Tiberius ergo, cuius tempore nomen Christianum in saeculum introivit, adnuntiatum sibi ex Syria Palaestina, quod illic veritatem ipsius divinitatis revelaverat, detulit ad senatum cum praerogativa suffragii sui. Senatus, quia non ipse probaverat, respuit; Caesar in sententia mansit, comminatus periculum accusatoribus Christianorum.

Tertulliano, *Adversus nationes*, 10, 13:

[13] At enim illi sapientissimi ac prudentissimi maiores, quorum institutis renuntiare non nostis maxime in persona deorum uestrorum, ipsi quoque impii deprehenduntur. [14] Mentior, si numquam censuerant, ne qui imperator fanum, quod in bello uouisset, prius dedicasset quam senatus probasset, ut contigit M. Aemilio, qui uouerat Alburno deo. [15] Vtique enim impiissimum, immo contumeliosissimum admissum est, in arbitrio et libidine sententiae humanae < . . . . . > re honorem diuinitatis, ut deus non sit, nisi cui esse permiserit senatus. [16] Saepe censores inconsulto populo aedes adsolauerunt; certe Liberum Patrem cum sacro suo consules senatus

auctoritate non urbe solummodo, uerum tota Italia eliminauerunt. [17] Ceterum Serapem et Isidem et Arpocraten et Anubem prohibitos Capitolio Varro commemorat eorumque aras a senatu deiectas nonnisi per uim popularium restructas. [18] Sed tamen et Gabinius consul Kalendis Ianuariis, cum uix hostias probaret prae popularium coetu, quia nihil de Serape et Iside constituisset, potioem habuit senatus censuram quam impetum uulgi et aras institui prohibuit.

Erodoto, *Historiae*, 2, 53:

ἔνθεν δὲ ἐγένοντο ἕκαστος τῶν θεῶν, εἴτε αἰεὶ ἦσαν πάντες, ὁκοῖοί τε τινὲς τὰ εἶδεα, οὐκ ἠπιστέατο μέχρι οὗ πρώην τε καὶ χθὲς ὡς εἰπεῖν λόγῳ. [2] Ἡσίοδον γὰρ καὶ Ὅμηρον ἠλικίην τετρακοσίοισι ἔτεσι δοκέω μευ πρεσβυτέρους γενέσθαι καὶ οὐ πλέοσι: οὗτοι δὲ εἰσὶ οἱ ποιήσαντες θεογονίην Ἑλλησι καὶ τοῖσι θεοῖσι τὰς ἐπωνυμίας δόντες καὶ τιμὰς τε καὶ τέχνας διελόντες καὶ εἶδεα αὐτῶν σημήναντες [3] οἱ δὲ πρότερον ποιηταὶ λεγόμενοι τούτων τῶν ἀνδρῶν γενέσθαι ὕστερον, ἔμοιγε δοκέειν, ἐγένοντο. τούτων τὰ μὲν πρῶτα αἱ Δωδωνίδες ἱρεῖαι λέγουσι, τὰ δὲ ὕστερα τὰ ἐς Ἡσίοδόν τε καὶ Ὅμηρον ἔχοντα ἐγὼ λέγω.

But whence each of the gods came to be, or whether all had always been, and how they appeared in form, they did not know until yesterday or the day before, so to speak; [2] for I suppose Hesiod and Homer flourished not more than four hundred years earlier than I; and these are the ones who taught the Greeks the descent of the gods, and gave the gods their names, and determined their spheres and functions, and described their outward forms. [3] But the poets who are said to have been earlier than these men were, in my opinion, later. The earlier part of all this is what the priestesses of Dodona tell; the later, that which concerns Hesiod and Homer, is what I myself say

La fondazione della città

Plutarco, *Romulus*, 11, 1 sgg.:

ὁ δὲ Ῥωμύλος ἐν τῇ Ῥεμωρίᾳ¹ θάψας τὸν Ῥέμον ὁμοῦ καὶ τοὺς τροφεῖς, ὥκιζε τὴν πόλιν, ἐκ Τυρρηνίας μεταπεμψάμενος ἄνδρας ἱεροῖς τισι θεσμοῖς καὶ γράμμασιν ὑφηγουμένους ἕκαστα καὶ διδάσκοντας ὡσπερ ἐν τελετῇ. βόθρος γὰρ ὠρύγη περὶ τὸ νῦν Κομίτιον κυκλοτερῆς, ἀπαρχαί τε πάντων, ὅσοις νόμῳ μὲν ὡς καλοῖς ἐχρῶντο, φύσει δ' ὡς ἀναγκαίοις, ἀπετέθησαν ἐνταῦθα. καὶ τέλος ἐξ ἧς ἀφῖκτο γῆς ἕκαστος ὀλίγην κομίζων μοῖραν ἔβαλλον εἰς ταῦτόν καὶ συνεμείγνυον. [2] καλοῦσι δὲ τὸν βόθρον τοῦτον ὦν καὶ τὸν Ὀλυμπον ὀνόματι μουνδον. εἶθ' ὡσπερ κύκλον κέντρῳ περιέγραψαν τὴν πόλιν. ὁ δ' οἰκιστῆς ἐμβαλὼν ἀρότρῳ χαλκῆν ὕνιν, ὑποζεύξας δὲ βοῦν ἄρρενα καὶ θήλειαν, αὐτὸς μὲν ἐπάγει περιελαύνων αὐλακα βαθεῖαν τοῖς τέρμασι, τῶν δ' ἐπομένων ἔργον ἐστίν, ἃς ἀνίστησι βώλους τὸ ἄροτρον, καταστρέφειν εἴσω καὶ μηδεμίαν ἔξω περιορᾶν ἐκτρεπομένην. [3] τῇ μὲν οὖν γραμμῇ τὸ τεῖχος ἀφορίζουσι, καὶ καλεῖται κατὰ συγκοπὴν πωμήριον, οἷον Ὀπισθεν τείχους ἢ μετὰ τεῖχος: ὅπου δὲ πύλην ἐμβαλεῖν διανοοῦνται, τὴν ὕνιν ἐξελόντες καὶ τὸ ἄροτρον ὑπερθέντες διάλειμμα ποιοῦσιν. ὅθεν ἅπαν τὸ τεῖχος ἱερὸν πλὴν τῶν πυλῶν νομίζουσι: τὰς δὲ πύλας ἱεράς νομίζοντας οὐκ ἦν

ἄνευ δεισιδαιμονίας τὰ μὲν δέχεσθαι, τὰ δ' ἀποπέμπειν τῶν ἀναγκαίων καὶ μὴ καθαρῶν. 12 ὅτι μὲν οὖν ἡ κτίσις ἡμέρᾳ γένοιτο τῇ πρὸ ἕνδεκα καλανδῶν Μαΐων, ὁμολογεῖται, καὶ τὴν ἡμέραν ταύτην ἑορτάζουσι Ῥωμαῖοι, γενέθλιον τῆς πατρίδος ὀνομάζοντες. ἐν ἀρχῇ δ' ὡς φασιν οὐδὲν ἔμψυχον ἔθουον, ἀλλὰ καθαρὰν καὶ ἀναίμακτον ὦντο δεῖν τῇ πατρίδι τὴν ἐπώνυμον τῆς γενέσεως ἑορτὴν φυλάττειν. οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ πρὸ τῆς κτίσεως βοτηρικὴ τις ἦν αὐτοῖς ἑορτὴ κατὰ ταύτην τὴν ἡμέραν, καὶ Παρίλια προσηγόρευον αὐτήν.

“First Romulus summoned augurs from Etruria whose expertise in rules and texts would allow them to explain what was necessary for him to do. Then he dug a pit in the form of a circle where now the *comitium* stands, and into this pit were deposited initial offerings (*aparchái*) of all that is beautiful (*kalós*) according to custom and all that is necessary according to nature. Then each person threw into the pit a piece (*móira*) of the land from which he came, and afterwards they mixed them together. They give this pit the same name that they give the heavens (*Ólumpos*), namely *mundus*. Then, using this pit as a centerpoint, they traced out the perimeter of the city in a circle. The founder placed a bronze ploughshare on his plough, yoked to it a bull and a heifer, and he himself guided it – tracing out a deep trench according to the lines of the boundary markers. It was the duty of those who followed him to place within the trench [that is, internally to the circle] any clods of earth dug up by the plough, making sure no clod remained outside. By this line they define the perimeter of the city wall, and the part (*hóion*) that stands behind and after the wall is called, by syncope, *pomoerium*”

Ovidio, *Fastorum libri*, 4, 807 – 836:

ipse locum casus vati facit: Urbis origo
venit; ades factis, magne Quirine, tuis.
iam luerat poenas frater Numitoris, et omne
pastorum gemino sub duce volgus erat; 810
contrahere agrestes et moenia ponere utrique
convenit: ambigitur moenia ponat uter.
'nil opus est' dixit 'certamine' Romulus 'ullo;
magna fides avium est: experiamur aves.'
res placet: alter init nemorosi saxa Palati; 815
alter Aventinum mane cacumen init.
sex Remus, hic volucres bis sex videt ordine; pacto
statur, et arbitrium Romulus urbis habet.
apta dies legitur qua moenia signet aratro:
sacra Palis suberant; inde movetur opus. 820
fossa fit ad solidum, fruges iaciuntur in ima
et de vicino terra petita solo;
fossa repletur humo, plenaequae imponitur ara,
et novus accenso fungitur igne focus.
inde premens stivam designat moenia sulco; 825
alba iugum niveo cum bove vacca tulit.

vox fuit haec regis: 'condenti, Iuppiter, urbem,
 et genitor Mavors Vestaque mater, ades,
 quosque pium est adhibere deos, advertite cuncti:
 auspicibus vobis hoc mihi surgat opus.   830
 longa sit huic aetas dominaeque potentia terrae,
 sitque sub hac oriens occiduusque dies.'
 ille precabatur, tonitru dedit omina laevo
 Iuppiter, et laevo fulmina missa polo.
 augurio laeti iaciunt fundamina cives,   835
 et novus exiguo tempore murus erat.

Dionigi di Alicarnasso, *Antiquitates Romanae*, 1, 88, 1 ss.

ἐπεὶ δὲ οὐδὲν ἔτι ἦν ἐμποδῶν τῷ κτίσματι προειπῶν ὁ Ῥωμύλος ἡμέραν, ἐν ἣ τοὺς θεοὺς
 ἄρεσάμενος ἔμελλε τὴν ἀρχὴν τῶν ἔργων ποιήσασθαι, παρασκευασάμενός τε ὅσα εἰς θυσίας
 καὶ ὑποδοχὰς τοῦ λεῶν χρησίμως ἔξειν ἔμελλεν, ὡς ἦκεν ὁ συγκείμενος χρόνος αὐτός τε
 προθύσας τοῖς θεοῖς καὶ τοὺς ἄλλους κελεύσας κατὰ δύναμιν τὸ αὐτὸ δρᾶν ὄρνιθας μὲν
 πρῶτον αἰσίους λαμβάνει: μετὰ δὲ τοῦτο πυρκαϊᾶς πρὸ τῶν σκηνῶν γενέσθαι κελεύσας ἐξάγει
 τὸν λεῶν τὰς φλόγας ὑπερθρώσκοντα τῆς ὀσιώσεως τῶν μiasμάτων ἕνεκα. Ἐπεὶ δὲ πᾶν, ὅσον
 ἦν ἐκ λογισμοῦ. [2] θεοῖς φίλον, ὤτετο πεπρᾶχθαι καλέσας ἅπαντας εἰς τὸν ἀποδειχθέντα τόπον
 περιγράφει τετράγωνον σχῆμα τῷ λόφῳ, βοῶν ἄρρενος ἅμα θηλεία ζευχθέντος ὑπ' ἄροτρον
 ἐλκύσας αὐλάκα διηνεκῆ τὴν μέλλουσαν ὑποδέξεσθαι τὸ τεῖχος: ἐξ οὗ Ῥωμαίοις τὸ ἔθος τοῦτο
 τῆς περιάρσεως τῶν χωρίων ἐν οἰκισμοῖς πόλεων παραμένει. ἔργασάμενος δὲ ταῦτα καὶ τῶν
 βοῶν ἑκατέρους ἱερεύσας ἄλλων τε πολλῶν θυμάτων καταρξάμενος ἐφίστησι τοῖς ἔργοις τὸν
 λεῶν. ταύτην ἔτι καὶ [3] εἰς ἐμὲ τὴν ἡμέραν Ῥωμαίων ἢ πόλις ἑορτῶν οὐδεμιᾶς ἦττονα
 τιθεμένη καθ' ἕκαστον ἔτος ἄγει, καλοῦσι δὲ Παρίλια. θύουσι δ' ἐν αὐτῇ περὶ γονῆς
 τετραπόδων οἱ γεωργοὶ καὶ νομεῖς θυσίαν χαριστήριον ἕαρος ἀρχομένου. πότερον δὲ
 παλαιότερον ἔτι τὴν ἡμέραν ταύτην ἐν εὐπαθείαις διάγοντες ἐπιτηδειοτάτην οἰκισμῷ πόλεως
 ἐνόμισαν, ἢ τοῦ κτίσματος ἄρξασαν ἱερὰν ἐποίησαντο καὶ θεοὺς ἐν αὐτῇ τοὺς ποιμέσι φίλους
 γεραίρειν ὤοντο δεῖν οὐκ ἔχω βεβαίως εἰπεῖν

When no obstacle now remained to the building of the city, Romulus appointed a day on which
 he planned to begin the work, after first propitiating the gods. And having prepared everything
 that would be required for the sacrifices and for the entertainment of the people, when the
 appointed time came, he himself first offered sacrifice to the gods and ordered all the rest to do
 the same according to their abilities. He then in the first place took the omens, which were
 favourable. After that, having commanded fires to be lighted before the tents, he caused the
 people to come out and leap over the flames in order to expiate their guilt. 2 When he thought
 everything had been done which he conceived to be acceptable to the gods, he called all the
 people to the appointed place and described a quadrangular figure about the hill, tracing with a
 plough drawn by a bull and a cow yoked together a continuous furrow designed to receive

the foundation of the wall; and from that time this custom has continued among the Romans of ploughing a furrow round the site where they plan to build a city. After he had done this and sacrificed the bull and the cow and also performed the initial rites over many other victims, he set the people to work. 3 This day the Romans celebrate every year even down to my time as one of their greatest festivals and call it the Parilia.²²⁹ On this day, which comes in the beginning of spring, the husbandmen and herdsmen offer up a sacrifice of thanksgiving for the increase of their cattle. But whether they had celebrated this day in even earlier times as a day of rejoicing and for that reason looked upon it as the most suitable for the founding of the city, or whether, because it marked the beginning of the building of the city, they consecrated it and thought they should honour on it the gods who are propitious to shepherds, I cannot say for certain.

La nozione di “origo”

Cicero, *De legibus*, 2, 3 ff.: **Marcus:** Quia si verum dicimus, haec est mea et huius fratris mei germana patria. Hic enim orti stirpe antiquissima sumus, hic sacra, hic genus, hic maiorum multa vestigia. Quid plura? Hanc vides villam, ut nunc quidem est, lautius aedificatam patris nostri studio, qui cum esset infirma valetudine, hic fere aetatem egit in litteris. Sed hoc ipso in loco, cum avos viveret et antiquo more parva esset villa, ut illa Curiana in Sabinis, me scito esse natum. Qua re inest nescio quid et latet in animo ac sensu meo, quo me plus hic locus fortasse delectet, si quidem etiam ille sapientissimus vir Ithacam ut videret immortalitatem scribitur repudiasset.

.....
Atticus: Equidem me cognosse admodum gaudeo. Sed illud tamen quale est quod paulo ante dixisti, hunc locum — id enim ego te accipio dicere Arpinum — germanam patriam esse vestram? Numquid duas habetis patrias, an est una illa patria communis? Nisi forte sapienti illi Catoni fuit patria non Roma sed Tusculum.

Marcus: Ego mehercule et illi et omnibus municipibus duas esse censeo patrias, unam naturae, alteram civitatis: ut ille Cato, quom esset Tusculi natus, in populi Romani civitatem susceptus est, ita<que> quom ortu Tusculanus esset, civitate Romanus, habuit alteram loci patriam, alteram iuris; ut vestri Attici, priusquam Theseus eos demigrare ex agris et in astu quod appellatur omnis conferre se iussit, et sui erant idem et Attici, sic nos et eam patriam dicimus ubi nati, et illam <a> qua excepti sumus. Sed necesse est caritate eam praestare <e> qua rei publicae nomen universae civitati est, pro qua mori et cui nos totos dedere et in qua nostra omnia ponere et quasi consecrare debemus. Dulcis autem non multo secus est ea quae genuit quam illa quae exceptit. Itaque ego hanc meam esse patriam prorsus numquam negabo, dum illa sit maior, haec in ea contineatur. * duas habet civitatis, sed unam illas civitatem putat.

Il pomoerium

Varrone, *De lingua latina* 5, 143 (see below)

Livy, 1, 44, 4: (Servius Tullius) Addit duos colles, Quirinalem Viminalemque; Viminalem inde deinceps auget Esquiliis; ibique ipse, ut loco dignitas fieret, habitat; aggere et fossis et muro circumdat urbem; ita pomerium profert. Pomerium verbi vim solam intuentes postmoerium interpretantur esse; est autem magis circamoerium, locus quem in condendis urbibus quondam Etrusci qua murum ducturi erant certis circa terminis inaugurato consecrabant, ut neque interiore parte aedificia moenibus continuarentur, quae nunc volgo etiam coniungunt, et extrinsecus puri aliquid ab humano cultu pateret soli. Hoc spatium quod neque habitari neque arari fas erat, non magis quod post murum esset quam quod murus post id, pomerium Romani appellarunt; et in urbis incremento semper quantum moenia processura erant tantum termini hi consecrati proferebantur

Espandere il *pomoerium*, espandere l'impero

Tacito, *Annales* 12, 23 – 24: et pomoerium urbis auxit Caesar [Claudius], more prisco, quo iis qui protulere imperium etiam terminos urbis propagare datur. nec tamen duces Romani, quamquam magnis nationibus subactis, usurpaverant nisi L. Sulla et divus Augustus. Regum in eo ambitio vel gloria varie vulgata: sed initium condendi, et quod pomoerium Romulus posuerit, noscere haud absurdum reor. Igitur a Foro Boario ... inde Forum Romanum; Forumque et Capitolium non a Romulo, sed a Tito Tatio additum urbi credere. mox pro fortuna pomerium auctum

“Claudius extended the *pomoerium* of the city according to the ancient custom (*more prisco*): those who had increased the empire were also allowed to extend the boundary of the *pomoerium* ... then the *pomoerium* grew in proportion to the fortunes (*pro fortuna*) of Rome”

Gellio, *Noctes Atticae*, 13, 14: *Quid sit "pomerium"*. I. "Pomerium" quid esset, augures populi Romani, qui libros de auspiciis scripserunt, istiusmodi sententia definierunt: "Pomerium est locus intra agrum effatum per totius urbis circuitum pone muros regionibus certis determinatus, qui facit finem urbani auspicii". II. Antiquissimum autem pomerium, quod a Romulo institutum est, Palati montis radicibus terminabatur. Sed id pomerium pro incrementis reipublicae aliquotiens prolatum est et multos editosque collis circumplexum est. III. Habeat autem ius proferendi pomerii, qui populum Romanum agro de hostibus capto auxerat. IV. Propterea quaesitum est ac nunc etiam in quaestione est, quam ob causam ex septem urbis montibus, cum ceteri sex intra pomerium sint, Aventinus Solum, quae pars non longinqua nec infrequens est, extra pomerium sit, neque id Servius Tullius rex neque Sulla, qui proferendi pomerii titulum quaesivit, neque postea divus Iulius, cum pomerium proferret, intra effatos urbis fines incluserint. V. Huius rei Messala aliquot causas videri scripsit, sed praeter eas omnis ipse unam probat, quod in eo monte Remus urbis condendae gratia auspicaverit avesque inritas habuerit superatusque in auspicio a Romulo sit: VI. "Idcirco" inquit "omnes, qui pomerium protulerunt, montem istum excluserunt quasi avibus obscenis ominosum". VII. Sed de Aventino monte praetermittendum non putavi, quod non pridem ego in Elydis, grammatici veteris, commentario offendi, in quo scriptum erat Aventinum antea, sicuti diximus, extra pomerium exclusum, post auctore divo Claudio receptum

et intra pomerii fines observatum

Urbs e orbis

Ovidio, *Fastorum libri*, 2, 679 ff:

est via quae populum Laurentes ducit in agros,
 quondam Dardanio regna petita duci: 680
 illa lanigeri pecoris tibi, Termine, fibris
 sacra videt fieri sextus ab Urbe lapis.
 gentibus est aliis tellus data limite certo:
 Romanae spatium est Urbis et orbis idem.

Ovidio, *Ars amatoria*, 1, 171 ff.:

Quid, modo cum belli navalis imagine Caesar
 Persidas induxit Cecropiasque rates?
 Nempe ab utroque mari iuvenes, ab utroque puellae
 Venere, atque ingens orbis in Urbe fuit.
 Quis non invenit turba, quod amaret, in illa?

Cicerone, *Pro Murena* 22: haec [militia] nomen populo Romano, haec huic urbi aeternam gloriam peperit, haec orbem terrarum parere huic imperio coegit;

Catilinariae 4, 11, uideor enim mihi uidere hanc urbem, lucem orbis terrarum atque arcem omnium gentium subito uno incendio concidentem;

Cornelio Nepote, *Atticus*, 20, 5: cum se uterque [Caesar atque Antonius] principem non solum urbis Romae, sed orbis terrarum esse cuperet

Properzio, *Elegiae*, 3, 11, 57 ff.:

septem urbs alta iugis, toto quae praesidet orbi,
 non humana deicienda manu.
 haec di condiderunt, haec di quoque moenia servant:
 vix timeat salvo Caesare Roma Iovem.